

om de alarmklok te luiden. Het dominerende economische denken, amoreel en abstract als het is, pleegt 'euthanasie op de levende wereld'. Het ondersteunt de economie niet, maar voert haar naar de afgrond. Hoe daaruit te komen? Niet door nog preciezer te rekenen of door nog gewiektere strategieën uit te tekenen. Strategisch denken leidt van crisis naar crisis. Het alternatief van Sedláček is, geeft hij zelf toe, een misschien 'onbeholpen poging om de ziel van de economie en van de economische wetenschap bloot te leggen'. In een lange queeste naar die verloren ziel van de economie, lokt Sedláček de lezer mee in gebieden waar voordien geen econoom een

stap durfde zetten. Hij bespreekt oude mythes en verhalen, laat zien welke verborgen economische wijsheden daarin schuilgaan, hij voert kerkvaders en filosofen op, wijst op hun onmisbare, maar helaas vaak vergeten inzichten, en houdt de huidige economie altijd maar weer een moraliserende spiegel voor. Soms is die poging inderdaad onbeholpen. Dat geldt zeker voor de wat geforceerde interpretatie die hij geeft van het Gilgamesjepos. Maar heel dikwijls levert zijn zoektocht vondsten op die de lezer graag zal bijzetten in het kabinet der gedenkwaardigheden. Waarschijnlijk levert het pleidooi van Sedláček in de 'reële economische wereld', de wereld van beurzen

en banken, weinig op. Wat moet die met zijn aanbevelingen? Sedláček droomt van een economie van het genoeg, een economie van de rust en de sabbat, een economie van de echte, ware menselijke ontmoeting, een economie die teruggrijpt op langgerijpte menselijke ervaringen zoals die vervat liggen in mythes en oude en nieuwe wijsheden. Mocht dat eens kunnen, dat het geld zou rollen in de richting van de wijsheid...

Tomás Sedláček: *De economie van goed en kwaad*, Scriptum S.l., 2012, 407 p., € 29,5

ISBN 9789055940295. Vert. van: *Economics of good and evil: the quest for economic meaning from Gilgamesh to Wall Street*. Distributie: Elkedag Boeken

340.8 / ECONOMIE

NIEMAND IS IEMAND IETS VERSCHULDIGD

Paul Verhaeghe: *Identiteit*

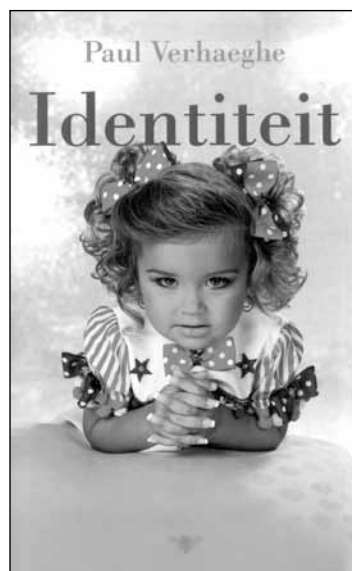
door Dominiek Hoens

De titel van het nieuwe boek van Paul Verhaeghe is goed gekozen. Niet alleen gaat het boek over identiteit, bovendien is kiezen voor een titel die uit één woord bestaat eigentijds en draagt het bij tot een vlotte communicatie over het boek. Een titel die als een eigenaam opereert en die door de afwezigheid van andere woorden, ter precisering of nuancering, alleen naar zichzelf verwijst. Dit is niet zonder ironie, want het geval wil dat Verhaeghe argumenteert dat elke identiteit de drager ervan principieel overstijgt. Wie de eigen identiteit aftast, vindt niet alleen onvervreemdbare karakteristieken, maar ook eigenschappen die van buitenaf zijn opgelegd, gevormd of anderszins op oneigenlijkheid wijzen, alsook trekken waarvan het niet eens te achterhalen is of ze oorspronkelijk mezelf, dan wel een ander toebehoren. Kortom, waar identiteit vandaag doorgaans als een authentieke, ondeelbare en autonome eenheid wordt begrepen, houdt Verhaeghe een pleidooi voor een begrip van identiteit dat het fundamenteel sociaal en intersubjectief aspect ervan mee in rekening brengt. Jan is Jan, maar zodra Jan zich afvraagt wie hij is, dan zal hij wellicht meteen worden herinnerd aan de familiale, relationele en professionele situaties die hem aan zichzelf ontrukken, die

hem paradoxaal genoeg zichzelf laten vinden in datgene wat hij niet louter tot zichzelf kan herleiden. Denk meer in het algemeen hierbij aan discussies waarin men met nadruk nochtans tautologische en dus schijnbaar nodeloze formuleringen van de vorm 'x = x' gebruikt: meestal moeten ze de mogelijkheid bezweren dat x wel eens níet x zou kunnen zijn. In filosofische termen heet dit aliënering of vervreemding, waarbij deze als onophefbaar en tot voor kort ook als 'goed' werd beschouwd.

'Tot voor kort,' want in een tijd waarin

we, willen of niet, vooral onszelf moeten zijn — en wie dit niet kan, moet dringend op zoek naar dit zelf — is dergelijk idee niet het meest aantrekkelijke en staat het haaks op het dominante ideaal van zelfontplooiing, individualiteit en vrijheid — waarbij deze laatste veelal negatief wordt ingevuld: vrijheid is vrij zijn van de beperkingen die anderen (ouders, de gemeenschap, het werk, de school, ...) ons opleggen. Nochtans toont Verhaeghe overtuigend aan dat identiteit niet te verwarren is met een individualiteit die zich tegenover en los van elk sociaal verband weet staande te houden. Naast het noodzakelijke moment van de ontdekking en vrijwaring van autonomie is er de niet minder noodzakelijke heteronomie van het delen van waarden en normen met (betekenisvolle) anderen. Dat Verhaeghe de beweging van zichzelf buiten zichzelf te vinden vooral normatief en axiologisch duidt, moet wellicht met de expliciet vermelde *ethische* inzet van het essay worden verbonden. Er loopt iets fout met onze maatschappij en met de individuen die er deel van uitmaken; zaak is om daarin inzicht te verwerven en een aanzet tot mogelijke remediëring te formuleren. We leven niet in het tijdperk van een gebrek aan waarden en normen, maar degene die we aanhangen zijn eenvoudigweg fout of dienen minstens met andere te worden aangevuld. De auteur beseft onge-

twijfeld dat hij zich daarmee kan verwachten aan de kritiek moraliserend te zijn, maar blijkbaar is de nood om een aantal zaken helder, ja, beoordelend en veroordelend te verwoorden groter dan de vrees in te boeten aan academische neutraliteit. Die ethische bezorgdheid zorgt voor de ondertoon van het boek, dat voor het overige uit meestal wetenschappelijk onderbouwde analyses bestaat, aangevuld met in het laatste hoofdstuk opgenomen suggesties ter wijziging van de hedendaagse visie op arbeid, consumptie, en de zorg voor zichzelf.

Zoals aangegeven vervoegt het boek niet het koor van stemmen die de vermeende teloorgang van al dan niet communautair verankerde waarden en normen beklagen. Evenmin is het een pleidooi voor het opnieuw installeren van die waarden en normen die men vanuit een door nostalgie vertekend oogpunt met een door de tijd achtergelaten 'vroeger' identificeert. Het gaat niet om een verlies van waarden en normen, maar om een fundamentele wijziging ervan. Een wijziging die, evenwel, tot een aantal paradoxen leidt. Ten eerste, de waarden en normen worden niet alleen anders ingevuld, ze lijken samen met die veranderde invulling ook van aard te zijn veranderd. Zijn waarden en normen per definitie sociaal verworven en gedeeld, dan blijken ze nu door de individualistische invulling ervan — genieten, succesvol zijn... — vooral in competitie met anderen beleefd te worden en dus asociaal van strekking te zijn of de sociale oorsprong ervan te miskennen. Ten tweede, deze verandering gaat niet gepaard met een verminderd schuldgevoel; wat men nochtans zou kunnen verwachten in de mate dat schuld teruggaat op een ander iets verschuldigd zijn en dat net die gevoeligheid is afgenomen. Hier verwijst de auteur naar een christelijke cultuur die ons nog steeds — ondanks de recente ontkerkelijking, een door de verlichting onttoverde wereld enzovoort — meer dan we zelf beseffen bepaalt. Die schuld, evenwel, is geen schuld ten aanzien van een medemens, maar betreft de inrichting van het eigen leven. We moeten van het leven iets maken en wie het niet maakt, heeft dit uitsluitend aan zichzelf te danken. Leven is een opeenvolging van 'kansen' en 'uitdagingen' en wie die niet grijpt, respectievelijk, aangaat, of niet in een bevredigend (lees: verkoopbaar) resultaat weet om te zetten, is een *loser*. De paradox

schuilt hier in het schijnbaar onproblematisch samengaan met het voortdurend grijpen naar verontschuldigende verklaringen: voor genetische bepaaldheid of voor een traumatiserende kindertijd kan men moeilijk ter verantwoording worden geroepen.

Dit samengaan van schuld en veront-

'Het treurige van het verhaal is dat de talloze keuzes en acties die vanuit het neoliberalisme worden genomen en die ook cruciale sectoren als gezondheidszorg, sociale voorzieningen en onderwijs treffen, de maatschappij op zo'n manier veranderen dat die ideologie haar eigen gelijk ermee bevestigd ziet.'

schuldiging ziet Verhaeghe aan het werk in een sociaal-darwinistische interpretatie van de vigerende meritocratie. Met dit laatste wordt bedoeld dat elkeen naar zijn of haar verdienste (*merit*) een beloning ontvangt. De opkomst daarvan is volgens Verhaeghe een goede zaak. Niet langer bepalen afkomst en goede connecties de erkenning die men op professioneel en sociaal vlak zal krijgen, maar het talent en de manier waarop men dit ontwikkelt. Daardoor krijgen mensen het gevoel een zekere grip op hun leven te hebben, het verloop ervan te kunnen sturen, en beloond te worden voor geleverde inspanningen. Recent, evenwel, is dit oorspronkelijk emancipatoir idee verworpen tot een georganiseerde competitie tussen werknemers, gebaseerd op een niet aflatende evaluatie en controle. Een bedrijf, een school, of een andere instelling wil alleen de beste werknemers en gaat er zelf prat op te 'excelleren' in wat ze doet. Wie niet meekan, om één of andere reden niet in het plaatje past, of eenvoudigweg wordt wegbezuinigd, kan ongetwijfeld elders een nieuwe uitdaging vinden. In de praktijk, echter, voelt men zich schuldig en depressief, dit zowel eens men werkloos, ziek, of om andere redenen in de marge is beland, als op voorhand, want er is altijd wel een, desnoods ingebeelde collega die net iets betere cijfers of sterkere evaluaties haalt. Kortom, in deze logica zijn niet alleen werklozen profiteurs, zieken parasitair, gepensioneerden ballast, en humane wetenschappers, schrijvers en kunstenaars werkschuwig, maar iedereen maakt het virtuele afval uit van een exclusief op winst, efficiëntie en productie beluste maatschappij.

Het sociaal-darwinisme, bekend onder de slagzin '*the survival of the fittest*', slaagt erin beide aspecten — schuld en verontschuldiging — samen te denken. Enerzijds is de competitie goed, want ze leidt tot betere prestaties, hogere productiviteit en meer begeerde waren, anderzijds kan men bij mis-

lukking verwijzen naar genetische beperkingen en een biologische noodlottigheid. We voelen ons zo schuldig over het (mogelijk) falen, dat we graag en snel die verklaring omarmen die ons van elke schuld vrijpleit.

Het spreekt vanzelf dat Verhaeghe als hoogleraar met een psychoanalytische praktijk daar meer dan één kritische kanttekening bij plaatst, en daarom is het verrassend dat hij vooral uit gedragsbiologisch onderzoek put om die kanttekeningen te onderbouwen. Het werk van Frans de Waal is hierbij inspirerend, omdat dit aantoont dat coöperatie en elementaire vormen van solidariteit voorkomen bij primaten én dat egoïstisch, agressief, of veeleer altruïstisch gedrag wordt bepaald door de omstandigheden. Het argument is dus dat de mens zichzelf mis begrijpt als hij zichzelf als een louter op persoonlijk voordeel gericht wezen verstaat — ook Freud stelt ergens dat de psychoanalyse leert dat in moreel opzicht de mens niet alleen lager is dan hij zichzelf voorhoudt, maar ook veel hoogstaander dan vermoed — en dat de omstandigheden gedrag de ene of de andere kant opsturen.

Met die gegevens en voorafgaande analyse van menselijke identiteit kan Verhaeghe de belangrijkste stelling van het boek formuleren: we leven niet in een onveranderlijke natuurstaat; hoewel we op verschillende manieren gedetermineerd zijn, hebben we de mogelijkheid om over zowel omstandigheden als onze plaats daarbinnen na te denken en die eventueel te veranderen. Hier legt de auteur de vinger op de zere plek van de neoliberale ideologie, die pretendeert neutraal, objectief en postideologisch te

zijn, terwijl die er een zeer bediscussieerbaar mens- en wereldbeeld op nahoudt. Het treurige van het verhaal is dat de talloze keuzes en acties die vanuit het neoliberalisme worden genomen en die ook cruciale sectoren als gezondheidszorg, sociale voorzieningen en onderwijs treffen, de maatschappij op zo'n manier veranderen dat die ideologie haar eigen gelijk ermee bevestigd ziet. Competitie, concurrentie, altijd te verhogen efficiëntie en te verfijnen evaluatie leiden ertoe dat men zich metterdaad als een *homo economicus* gedraagt, de ander als een concurrent beschouwt, van de liefde een hopelijk voordelige transactie maakt, student met cliënt zijn verwart enzovoorts. Het neoliberalisme is geen louter economische theorie en poneert niet slechts dat economie belangrijker is dan andere aspecten van het maatschappelijk leven; het is een totale visie op mens en maatschappij die actief installeert waar ze arbitrair van uitgaat: de maatschappij is een abstract universum waarin hedonistische en nihilistische sukkel rondlopen die hun enige mogelijke waarde en minimale vorm van zelfrespect ontlenen aan de mate waarin ze hun arbeid of het product daarvan te gelde kunnen maken.

Ideologie is in dezen een belangrijk

begrip. Het getuigt op zich al van kritisch vermogen om van ideologie te gewagen waar beslissingen en ingrepen steevast als onvermijdelijk worden voorgesteld, want gebaseerd op een misschien hard, maar realistisch, dus niet-ideologisch inzicht in de werkelijkheid. Daarnaast is het kenmerkend voor de mens, technischer, het subject van een bepaalde ideologie, om een bepaalde afstand te installeren tussen zichzelf en wat het verondersteld wordt te geloven. Auteurs zoals Slavoj Žižek zullen deze afstand vaak nog als een bijkomende hechting aan een bepaalde ideologie analyseren — de mogelijke valkuil hierbij is het narcistische genoeg menen slimmer te zijn dan de buurman die, dwaas als hij is, écht gelooft in de neoliberale prietpraat over uitdagingen, kansen en zelfontplooiing, in propaganda over het socialistisch paradijs, of in religieuze beloftes aangaande een leven na de dood en goddelijke gerechtigheid — terwijl Verhaeghe, vrij klassiek, overtuigd is van de beperkte, maar daarom niet minder reële maakbaarheid van mens, samenleving en de interactie tussen die twee. Verfrissend hierbij is zijn aandacht voor de affectieve kant van een mogelijke verandering van onze neoliberale subjectpositie. Daarmee vermijdt hij het belerend

standpunt dat betreurt hoe ver onderwijs, democratie, industrie enzovoort afwijken van een bepaald ideaal, maar dat meestal niet verder raakt dan dit te betreuren. Verhaeghes idee is dat we in de hedendaagse emotionele egoïst inderdaad diens emoties en ego moeten aanspreken. Deze moeten niet vervangen of verdrongen worden, maar aangewend om daarmee positieve verbanden te leggen met mogelijke wijzigingen op ecologisch, sociaal-economisch en politiek vlak. Dat is niet vanzelfsprekend en Verhaeghes denken is op dit punt complex genoeg om te erkennen dat we in de eerste plaats ook zélf deel uitmaken van het probleem.

Identiteit is een moedig boek waarmee Paul Verhaeghe de veilige grenzen van zijn academische en klinische expertise verlaat voor een cultuurfilosofische en ideologiekritische reflectie. Ongetwijfeld inspireert het nog Vlaamse intellectuelen tot een even publieke en kritische stellingname.

Paul Verhaeghe: *Identiteit*, De Bezige Bij Amsterdam, 2012, 270 p., € 19,9. ISBN 9789023473039
Distributie: WPG Uitgevers

416.6 / IDENTITEIT / MAATSCHAPPIJKRITIEK / NEOLIBERALISME

| PAUL VERHAEGHE *De neoliberale waanzin*

'De macht als vleesgeworden economie baseert haar handelen op ideeën die overal in doordringen. De beschaving die hieruit voortvloeit, wordt niet bij elkaar gehouden door ideeën over schoonheid, waarheid, gerechtigheid en vrede, niet door ideeën over hoe volkeren samenleven, maar door ideeën die betrekking hebben op commercie, eigendom, productiviteit, handel, waarde, winst en geld. Deze ideeën hebben onbewust het leven van de westerse mens in hun greep en doordat de westerse mens wordt geïmiteerd, dat van alle mensen over de hele wereld.' In *Mythen van onze tijd: de mens in het tijdperk van vooruitgang en techniek* (Amsterdam, 2011) schetst de Italiaanse toonaangevende filosoof Umberto Galimberti een erg somber beeld van ons huidige maatschappelijke bestel. De Vlaamse psychoanalyticus Paul Verhaeghe (hoogleraar aan de UGent) zit op dezelfde golflengte. 'Niet zo lang geleden werd onze cultuur en dus onze identiteit bepaald door een wisselwerking tussen vier vertogen: politiek, religie, economie en kunst, waarbij politiek en religie om de macht streden. Vandaag zijn de politiciers voer voor Geert Hoste, religie doet denken aan zelfmoordterrorisme of seksueel misbruik, en iedereen is kunstenaar. Enkel de economie telt nog en het neoliberale economische verhaal determineert alles.'

Op zaterdag 17 maart gaf Paul Verhaeghe — bij ingewijden bekend van

Het einde van de psychotherapie (Amsterdam, 2009) — in het Antwerpse Zuiderpershuis de Paul Verbraekenlezing. Sinds 2005 wordt jaarlijks een lezing gehouden ter nagedachtenis van de in 2004 overleden kritische denker Paul Verbraeken. Verhaeghe hield een vlammend betoog tegen de overheersing van het meritocratische neoliberale denken, met als uitgangspunt: 'Nooit had de westerse mens het zo goed, nooit voelde hij zich zo slecht'. Verhaeghes schitterende, gepassioneerde vertoog werd nu in essayvorm gepubliceerd.

Ruim dertig jaar geleden werden de grote ideologische verhalen opgedoekt en werden we bevrijd van de kerk en haar moraal. In de plaats sloop er haast ongemerkt een nieuw dwingend verhaal binnen: het neoliberale meritocratische systeem, gericht op winstmaximalisatie en productiviteit. *Nil volentibus arduum* werd het nieuwe motto: 'niets is moeilijk voor zij die willen'. Het gaat uit van de maakbare mens: wie het maakt in het leven, heeft dat aan zichzelf te danken. Wie hard werkt en talent heeft, krijgt loon naar werken; loontje komt om zijn boontje. Daardoor wordt elke mislukking als een persoonlijk falen beschouwd. Zelfmanagement, vrijheid en onafhankelijkheid vormen de nieuwe mantra's. Verhaeghe toont vanuit zijn praktijk als psychiater glashelder aan hoe fout de uitgangspunten van dat systeem wel zijn. De idee van het zogenaamde vrije individu met